

Ірына Савіцкая

Белдзяржуніверсітэт, Мінск, Рэспубліка Беларусь

СЛОЎНІКАВЫ АРТЫКУЛ ЯК СПОСАБ ВЫРАЖЭННЯ НАЦЫЯНАЛЬнай СВЯДОМАСЦІ

Мэтай даследавання з’яўляецца аналіз этнаграфічнага і нацыянальна-культурнага складніка ў беларускіх слоўніках. Для здзяйснення пастаўленай мэты вырашаюцца задачы вызначэння ролі і месца нацыянальных складнікаў пісьмовых крыніц і аналізу нацыянальна маркіраваных кампанентаў у слоўніках І.І. Насовіча і лексікаграфічных крыніцах 20-х гг. XX ст. Вывучэнне нацыянальнай самасвядомасці адбываецца з прыцягненнем метаду кантэнт-аналізу [Крысько 2002: 293] – аднаго з метадаў этнапсіхалагічных даследаванняў, пры дапамозе якога адбываецца аналіз і ацэнка інфармацыі ў навуковых крыніцах, мастацкай і мемуарнай літаратуры, дакументацыі і г.д. шляхам вылучэння і фіксацыі сэнсавых адзінак тэксту. Да такіх крыніц можна аднесці і нацыянальныя слоўнікі, у якіх ў значнай колькасці змяшчаюцца нацыянальна арыентаваныя кампаненты, вядомыя носьбітам мовы, якія ўзнаўляюцца ў іх маўленні і маркіруюць іх у вачах іншаземцаў.

Нацыянальную самасвядомасць носьбітаў пэўнай мовы складаюць іх псіхалагічнае і культурнае адзінства, г.зн. устойлівыя сувязі і адносіны людзей унутры сацыяльнай групы. Згодна з дадзенымі этнолагаў, этнічнасць групы людзей вызначаецца, па-першае, іх валоданнем мовай этнасу і прызнаннем яе ў якасці роднай, уменнем карыстацца ёй пры зносінах; па-другое, іх засваеннем пэўных комплексаў культуры этнасу, да якога яны належаць, і ўменнем выкарыстоўваць гэтыя комплексы ў паўсядзённым жыцці; па-трэцяе, іх карыстаннем (і захаваннем) традыцый, паводзінаў і ладу жыцця этнасу, да якога яны належаць; і па-чацвёртае, іх самасвядомасцю прыналежнасці да якога-небудзь этнасу [Ешич 2002: 21-22].

У гэтым аспекце могуць быць разгледжаны “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча (1870 г.) і беларускія слоўнікі 20-х гг. XX ст. Важным з’яўляецца не толькі лексічны матэрыял гэтых крыніц, але і храналогія іх выхаду. Сучасная беларуская мова як вышэйшая форма нацыянальнай мовы пачала складвацца даволі позна – у XIX стагоддзі – з прычыны пэўных сацыяльных і гістарычных фактараў. Неабходна адзначыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX стагоддзя ў поглядах на беларускую мову не было адзінства: некаторыя даследчыкі (Б. Ліндэ, М. Максімовіч) лічылі яе самастойнай славянскай мовай, іншыя

(І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі) разглядалі яе ў якасці дыялекта або рускай, або польскай моў. Нягледзячы на гэта, інтэнсіўнае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла багатую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі.

Такім слоўнікам стаў “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі “Опыта словаря областных наречий”, але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай “Словарь белорусского наречия”. І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай гаворкі і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменнасці.

Гэта быў самы поўны на той час збор лексікі і фразеалогіі жывой беларускай мовы, які ахопліваў больш за 30 тысяч слоў беларускага маўлення сярэдзіны XIX стагоддзя. Значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі, ілюстрацыямі ў выглядзе прыказак, прымавак, загадак, радкоў з народных песень і цытатамі з агульналітаратурнага, а таксама дыялектнага (усходнебеларускага, г.зн. крывіцкага, арэалу, які аўтар лічыў найбольш “чыстым” у этнагенетычным плане) маўлення: *китка* – Вязка сена отъ 5 до 10 фунт., нарочито употребляемая для продажи (Въ Минской, Гродн. и Виленск. губерніяхъ; *гакъ* (въ западныхъ местностяхъ Белоруссіи и въ Лифляндіи) мера или участокъ земли; *неколокъ* 1) Въ Могилевской и Витебской губерніяхъ). Печурка, куда загребають жаръ изъ печи. 2) (Въ Минской и Гродненской губерніяхъ). Очажекъ; *рея* (Лит. Reie). Рига, овинъ (употребляется въ Гродн. и Минск. губ.; въ прочихъ же Белорусскихъ губ. Евна). Тлумачэнне лексічнага значэння слова з дадаваннем уласна лінгвістычных, гістарычных, этнаграфічных звестак і лінгвакраіназнаўчага каментару адбывалася рознымі спосабамі: шляхам указання на суб’екта (моўцу), які найчасцей ужывае пэўнае слова; вызначэння этымалогіі, паходжання слова; указання на арэал распаўсюджання слова; этналінгвістычнага і краязнаўчага аналізу моўнай адзінкі.

Прэзентуючы ў Слоўніку найменні-этнаграфізмы, І.І. Насовіч не толькі па-навуковаму дасканала семантызуе іх, але і падае гістарычныя звесткі аб іх узнікненні, ускосным шляхам пацвярджаючы этнічную даўніну і аўтэнтчнасць “техъ местностей, которыя некогда населяло Кривичское племя” [Насович 1983: уступ да Слоўніка]: *куница* – 1) Платежъ помещику за девицу, выдаваему въ замужество, а особенно въ чужое имене. Въ древности кунницы, или куньи шкурки употреблялись вместо денегъ. 2) Кандалы. Въ старину при каждой церкви находилась прикованная къ стене, близь входа, железная цепь съ таковымъ

же наручникомъ, или наножникомъ, или ошейникомъ, называвшаяся куницею, которую надевали на явныхъ грешниковъ, присужденныхъ къ публичному покаянію. Даже въ начале XIX столетія, видны были еще въ древнихъ Белорусскихъ православныхъ церквахъ такъ называемыя куницы, наводившія страхъ на простолюдиновъ. Ныне нигде нетъ куницъ; но слово это еще живеть въ говоре простолюдиновъ, как историческое.

Міфалагічныя ўяўленні беларусаў у “Слоўніку беларускай мовы” знайшлі адлюстраванне, у прыватнасці, у рээстравых адзінках – найменнях міфічных істот, персанажаў з народных казак і прымхаў: *вовколак, доброхот, домовик, клетник* і інш.

Заўважна, што пры семантызацыі такіх слоў І. Насовіч робіць спасылку на “суеверіе простолюдиновъ”, аднак пры гэтым не прыніжае іх, а часта абараняе, удакладняючы ілюстрацыйныя звесткі згодна з прымальнымі для самога складальніка перакананнямі: *Купала* – Такъ называюць Белорусскіе простолюдины святаго Іоанна Крестителя, котораго память празднуется 24 Іюня. Вместо Іоаннъ Креститель, они говорятъ Иванъ Купала, на Ивана Купалу, предъ Иваномъ Купалою, следовательно существованіе, по мненію Славянскихъ миѡологовъ, какого-то древняго, баснословнаго божества Купалы, которому будто поклонялись древніе Славяне, есть очевидная выдумка. <...> Въ Белорусскихъ песняхъ, приноровленныхъ къ этому гулянью простонародной молодежи, нетъ ни малейшаго намека о боготвореніи небывалаго божества Купалы. Въ одной же изъ песенъ Белорусскихъ, изданныхъ въ 1855 г. Яномъ Чечетомъ, въ Вильне, латинскимъ шрифтомъ, слова: “Самъ Богъ купався”, ясно указываютъ, что по мненію самихъ простолюдиновъ Иван Купала есть Іоаннъ Креститель.

Шматпланаваць і разнастайнасць змешчанай у слоўніку лексічнай інфармацыі максімальна пашырыла чытацкую аўдыторыю, дазволіла скарыстаць для самых розных мэт (навуковага вивучэння мясцовых беларускіх слоў, перакладу розных беларускіх тэкстаў на рускую мову, тлумачэння асобных этнаграфічных з’яў і звычаяў). У працы І. Насовіча маецца шэраг паказчыкаў і прыёмаў апісання лексікі, характэрных для тлумачальных слоўнікаў: наяўнасць дэфініцый, тлумачэнне беларускіх рээстравых адзінак пры дапамозе рускіх сінанімічных радоў, стылістычныя паметы пры некаторых рээстравых словах. Гэта дае падставы сцвярджаць, што “Слоўнік беларускай мовы” паклаў пачатак нармалізацыі (кадыфікацыі) слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы і з’яўляецца першым беларускім нацыянальным слоўнікам. Адметнасць беларускай мовы падкрэслівалася не толькі гістарычным і краязнаўчым каментарам, які надаў слоўніку пэўную гісторыка-культурную вартасць, але і ўласна лінгвістычным аналізам многіх рээстравых адзінак, згодна з якім лексемы або паўсталі адметнымі ў параўнанні з іншымі мовамі, або набылі

беларускую фанетычную ці граматычную спецыфіку пры запазычанні. З прычыны запозненасці складвання беларускай нацыянальнай мовы немагчыма было адлюстравіць разгалінаваную беларускую стылістычную сістэму. Аднак сабраны слоўны матэрыял зафіксаваў у межах «Русскаго народнаго языка» не проста «наречія», а самастойнай мовы, здольнай прадугавіць прыдатныя для розных камунікатыўных задач моўныя адзінкі.

У беларускім мовазнаўстве і лексікаграфіі 20-х гг. XX ст. таксама пераважалі этнацэнтрысцкія тэндэнцыі, якія знайшлі выражэнне ў памкненні да шырокага ўжывання мовы ў сферах, недаступных для яе раней, абазначэнні месца ў абслугоўванні сацыяльных патрэб. Таму актуальныя праблемы беларускага мовазнаўства 20-х гг. XX ст. абумовілі работу па акрэсліванні напрамкаў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы, прычым навуковае асэнсаванне гэтай работы было абумоўлена неабходнасцю гістарычнай і этнічнай кансалідацыі нацыі.

У прыватнасці, у некаторых перакладных слоўніках гэтага перыяду ("Маскоўска-беларускі слоўнік" 1920 г. Г. і М. Гарэцкіх; "Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік" 1919 г. М. Гарэцкага; "Практычны расійска-беларускі слоўнік" 1924 і 1926 гг. М. Байкова і М. Гарэцкага) зафіксаваны ў якасці рээстравых слоў беларускія ўласныя імёны (*Гануля – Аннушка; Юрка – Георгий, Юрий; нац. бел танец; Юстын – Устин; Якуб – Яков; Янка – Иван*); імёны міфалагічных істот (*ваўкалак – человек, обратившийся или обращенный в волка; Купала – мифич. существо, бог любви; Смок, или Цмок – сказочный змий, страшное миф. существо; Стаўры-Гаўры – название миф. существ, собаки миф. князя Боя*); назвы хрысціянскіх свят і абрадаў (*Купалле – ночь на 24 июня ст.ст., Иванов день, белорусский праздник в честь весны; Ражство – Рождество I.X., 25 дек. ст.ст.; Юр'е – праздник в честь св. Георгия (23 апр. ст.ст.), имеющий у белорусов нац. черты*), назвы нацыянальных гістарычных падзей і асоб (*сойм – сейм, собрание народных представителей; падкаморы земскі – управляющий межевой частью (министр Белор.-Литов. княжества); падскарбі земскі – министр финансов (в Бел.-Лит. княжестве)*); назвы людзей – удзельнікаў нацыянальных абрадаў (*валачобнікі – пасхальные поздравители-певцы; каравайніца – родственница, наблюдающая за печеньем каравая и ходом всего соответствующего церемониала*); нацыянальныя рытуальныя і міфалагічныя абрады, вераванні, прадметы (*дуда – волынка особого устройства, белорусский национальный инструмент; проща – священное место; суроцы – вредное действие глаза, дурной глаз; талака – работа миром за угощение*).

Такім чынам, праведзенае даследаванне дазволіла прыйсці да высновы, што у беларускай нацыянальнай лексікаграфічнай практыцы к. XIX – 20-х гг. XX ст. гістарычнымі і культурнымі

дэтэрмінантамі нацыянальна-моўнай свядомасці выступілі гістарычная мінуўшчына і традыцыі народа, яго звычаі і нормы паводзін.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ешич М.Б. Этничность и Этнос // Встречи этнических культур в зеркале языка: (в сопоставительном лингвокультурном аспекте) / Науч. совет по истории мировой культуры. М.: Наука, 2002. С. 7-71.
2. Крысько В.Г. Этническая психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр "Академия", 2002. 320 с.
3. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1983. 792 с.

*(Даклад на II Международной научной конференции
“Язык и межкультурные коммуникации”
(Мінск, 12-15 мая 2009 г.)*